

DOŽIVLJAJ OTUĐENOSTI PROGNANIKA I IZBJEGLICA: SAMOPERCEPCIJA I PERCEPCIJA STUDENATA SOCIJALNOG RADA

Mladen Knežević
Pravni fakultet, Zagreb

UDK 364.278-054.74
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 21. 10. 1996.

Otuđenje je prema svojoj definiciji imanentno položaju prognanika i izbjeglica. U gotovo svim područjima osobnog i socijalnog života prognanik i izbjeglica žive životom depriviranim u njegovim temeljnim dimenzijama. Čini se, međutim, da je percepcija težine i kompleksnosti prognaničke i izbjegličke situacije mnogo ozbiljnija u onih koji tu situaciju promatraju ne sudjelujući neposredno u njoj. Ispitivanjem osjećaja otuđenosti prognanika i izbjeglica, kao i percepcije te otuđenosti u studenata socijalnog rada, utvrdili smo da studenti otuđenost te populacije procjenjuju mnogo težom nego ta populacija sama. Upotrijebljen je prilagođen Seemanov upitnik otuđenja, kojemu je dodana nanovo konstruirana skala Otuđenja vlastite tjelesnosti. U svim modalitetima studenti socijalnog rada procjenjuju otuđenost izbjeglica i prognanika značajno težom nego izbjeglice i prognanici sami.

UVOD

Rat donosi mnoge raskide. Osim onih najdramatičnijih, raskida s bližnjima, donosi i raskide s kulturom, religijom, ideologijom, zatim raskid između unutrašnjeg i vanjskog. Oni koji susreću ratne stradalnike često imaju duboku potrebu da se "zadrže" samo na nekim točkama odnosa s ljudima, na onim područjima koja su s tim ljudima najbolje "apsolvirali", ma kako ona ponekad bila teška, zbog toga jer i oni sami vrlo teško podnose raskide i rastanke. To je jedan od razloga zbog kojih je "trauma-terapija" tako široko "procvala" u ovom ratu i zbog čega se većinom zadržala samo na razini osobnog, ne pokušavajući šire prodrijeti i u "socijalno".

Ne želeći umanjiti važnost značajnih i korisnih napora mnogih stranih i naših stručnjaka na području traume (i sam autor ovog priloga jedan je od onih koji se bavio psihosocijalnom pomoći ratnim stradalnicima), mislimo da treba uka-

zati na to kako su problemi u nekim svojim dimenzijama mnogo širi od traumatizma onih koji su proživjeli traumatizirajuće događaje te da je potrebna uspješna "separacija" od njih kako bi se vidjela njihova ozbiljnost. Naravno, o toj je "separaciji" (a ovdje prije svega mislimo na nužnu separaciju istraživača) teško govoriti dok se još tisuće prognanika nalazi izvan svojih obitavališta.

KONCEPT ALIJENACIJE I STATUS IZBJEGLIŠTVA/PROGNANIŠTVA

Otuđenje – za potrebe ovog rada – promatramo u svjetlu Brommwicheve analize Wordsworthove poezije, prije svega njegova "The Prelude" i "The Old Cumberland Beggar", u kojima Bromwich nalazi opću tvrdnju da je osjećaj alijeniranosti kad "se netko osjeća drugačije no samo ljudski" (Bromwich, 1991:140).

Bromwichev nam se koncept činio posebno primjenjivim na situaciju prognanika i izbjeglica jer, kako Bromwich nalazi u Wordsworthu, "njega niti njegovo mjesto nije poznavalo" (Bromwich, 1991:146), pri čemu pod "mjestom" ne misli na fizičku lokaciju, nego upravo na *socium* kao bit čovjekove egzistencije. Ovo nam čini put od empirijskog k reflektivnom mogućim i otvorenim. Izbjeglica, a posebno, prognanik, ljudi su koje "niti njihovo mjesto ne poznaje". Ovaj nam koncept upravo otvara mogućnost povezivanja osobnog osjećaja otuđenosti i doživljaja koji o tom osjećaju imaju drugi (ili mjesto, u Wordsworthovu smislu).

Pri tomu je svakako nužno upozoriti na činjenicu da je ovakva orijentacija u sociološkoj teoriji doživjela i brojne kritike. Tako je Touraine ustvrdio kako alijenacija nije svijest o deprivaciji, nego deprivacija svijesti, usmjerujući svoja razmišljanja na temu alijenacije izvan subjektivnog doživljaja deprivacije (Seeman, 1975). Ono što Seemanov koncept pretpostavlja, a s čime se mi slažemo i vjerujemo da omogućuje korisnu upotrebu toga koncepta, jest uvjerenje da čovjek stvarno ima izvjestan stupanj kontrole nad nekim pojavama u socijalnom i da gubitak te kontrole, ili bolje reći svijest o gubitku te kontrole, dovodi do osjećaja depriviranosti, do osjećaja da postoji neka diskrepancija između potencijalne i stvarne kompetencije (Seeman, 1975:93).

U ovakvoj općoj konceptualizaciji pronašli smo mogućnost za uvođenje novog koncepta – otuđenja od vlastite tjelesnosti, koji se u većini dosadašnjih empirijskih studija nije nalazio. U njemu, između ostalog, nalazimo moguću vezu između čovjekove biološke egzistencije i njegovog socijalnog.

Namjera ovog rada nije ulaziti u nove rasprave oko koncepta alijenacije, koji je kroz dugu povijest socioloških rasprava dovodio do vrlo različitih, često međusobno duboko suprotstavljenih odziva. Činjenica je da ga jedan krug sociologa koristi i upotrebljava u svojim razmatranjima nekih značajnih socijalnih fenomena. Također, činjenica je da su neki od koncepata alijenacije, koji omogućuju pra-

gmaticniji empirijski pristup, preživjeli i da se koriste. Nama su se neke dimenzije ovog empirijskog načina promatranja fenomena činile praktičnim i upotrebljivim za promatranje nekih dimenzija prognaničkog/izbjegličkog života. Sigurno je da ih se može promatrati i u potpuno drukčijem svjetlu i vjerojatno drukčijim "alatima". Ali i ovo je jedan mogući pogled.

Alijeniranost se, kada je riječ o prognanicima i izbjeglicama, pojavljuje zbog nemogućnosti socijalnog sustava da osigura temeljne potrebe pojedinaca i socijalnih grupa, što kao rezultat povlači za sobom osjećaj prognanika ili izbjeglice kako je izgubio mogućnost kontrole nad najvažnijim područjima osobnog života. Korijene ovog osjećaja Chan Kwok Bun nalazi u siromaštvu, nemoći, dugotrajnoj deprivaciji i neprekidnom političkom konfliktu između osoba i države (Bun, 1990:16). Na osobnoj razini nepovezanost, ili bolje reći povezanost, koja izaziva dugotrajnu deprivaciju i neprekidan politički konflikt između osoba i države, dovodi u prognanika i izbjeglica do takvih osobnih iskustava koja se obično opisuju kao "nemoć", "besmislenost" i "socijalna izolacija" (Bun, 1990:9). Uvjeti života, posebno u izbjegličkim i prognaničkim naseljima, onemogućuju realizaciju osobnog identiteta, istinske i duboke različitosti jedne osobe od druge. Upravljanje takvim institucijama, osobito onima u kojima ima nekoliko tisuća ljudi, ma kako dobro bilo i s koliko god se osjetljivosti za problem provodilo, nužno uključuje manipulaciju ne samo materijalnim nego i ljudskim resursima. S druge strane, upravo oznake prognanika kao "nemoćnih", "socijalno izoliranih" i istodobno kao potencijalnih klijenata kojima je nužno potrebna pomoć vrlo različitih organizacija koje se tom pomoći bave temelji su na kojima se zasniva impozantna mreža oblika i sadržaja pomoći. Ta se mreža bez "nemoćnih" i "socijalno izoliranih" ne bi mogla niti održavati, ona "legitimizira i nastavlja rastuću i sofisticiranu industriju pomoći izbjeglicama" (Bun, 1990:9).

Benjamin i suradnici (Benjamin, 1983) ispitivali su stupanj alijeniranosti vijetnamskih učenika u američkim srednjim školama, kao i u dva programa zaštite vijetnamskih izbjeglica kroz razne oblike zbrinjavanja u američkim obiteljima. Iz Dean Alienation Scale upotrijebili su čestice koje se odnose na socijalnu izolaciju i anomiju. Pretpostavili su da su učenici visoko alijenirani i da zbog toga imaju teškoća u novom socijalnom okruženju u kojem su se našli. Sve su svoje hipoteze potvrdili, osim one o tomu da postoji razlika u intenzitetu alijeniranosti ako učenici potječu iz različitih sredina u Vijetnamu (urbanih ili ruralnih). Posebno ističu kako postoji značajna razlika između onih ispitanika koji žive "nezavisno" i onih koji žive u američkim obiteljima. Oni koji žive "nezavisno" pokazuju mnogo nižu razinu alijeniranosti. Kako autori ne navode razloge ovog načina života (tj. zbog čega su jedni u obiteljima, a drugi žive nezavisno), teško je zaključivati o tomu je li alijeniranost posljedica njihova smještaja u obitelji ili je nezavisan život ove druge skupine rezultat činjenice da su manje alijenirani te stoga sposobniji za donošenje odluke o samostalnom životu.

Baveći se također indokineskim izbjeglicama u SAD-u, Nicassio (Nicassio, 1983) nalazi koncept alijenacije vrlo produktivnim jer se, prema njegovu miš-

ljenju, može upotrijebiti kao pokazatelj razine psihološke prilagodbe na okolinu. On nalazi da je razina alijeniranosti negativno korelirana sa socio-ekonomskim statusom, a pozitivno s razinom nepoznavanja jezika, slabijim socijalnim kontaktima, nižom razinom korištenja medija. Ono što je posebno zanimljivo u ovom istraživanju jest rezultat da je nominalno članstvo u nekim američkim socijalnim skupinama povećavalo, a ne smanjivalo razinu alijeniranosti.

Ako ukratko sažmemo nama dostupna istraživanja o problemu alijeniranosti izbjeglica, onda ona polaze od temeljne ideje da dugotrajna depriviranost, siromaštvo, nepovezanost dovode do takvih osjećaja koji se mogu označiti kao "nemoć", "besmislenost" i "socijalna izolacija" i koji u cjelini i pojedinačno mogu biti korišteni i kao jedna od oznaka aktualnog položaja prognanika i izbjeglice. Posebno je istaknuta činjenica boravka u takvim socijalnim situacijama u kojima prognanik ili izbjeglica gube osobnu kompetenciju nad nekim životnim dimenzijama. Naši ispitanici su upravo takva skupina, koja svoje životne probleme mora kroz dulje vrijeme rješavati živeći u centrima za kolektivni smještaj, dakle takvim institucionaliziranim oblicima života koji znatno reduciraju opseg i dubinu osobnih kompetencija.

PROBLEM

Željeli smo ispitati kakav je osjećaj otuđenosti u prognanika i izbjeglica. Kako se situacija prognanika osjetno razlikuje od situacije izbjeglica, jer se prognanici nalaze na području "svoje" države, moguće je da se, zbog očekivano veće kompetentnosti, ovi osjećaji u te dvije grupe razlikuju. Pri tomu nam se čini vjerojatnim da je problem otuđenosti u prognanika i dublji, jer je diskrepancija u kompetenciji u njih mnogo veća nego kada je riječ o izbjeglicama.

Drugi je, dakle, predmet našeg interesa bio stupanj do kojeg budući profesionalci, socijalni radnici, doživljavaju otuđenost prognanika i izbjeglica.

INSTRUMENT

Instrument je prilagođena verzija Seemanova instrumenta za ispitivanje osjećaja otuđenosti, koju smo prilagodili na temelju naših prijašnjih iskustava s ovim instrumentom (Knežević, 1989a). Osim "klasičnih" Seemanovih skala besmislenosti, anomalije, socijalne izolacije i nemoći, uveli smo i skalu Otudjenja rada s kojom smo imali dobra iskustva i u našem prijašnjem instrumentu (Knežević, 1989a). Ova je dimenzija konceptualizirana kao osjećaj rada kao prisile, a ne kao mogućnosti samoostvarenja. Kroz rad osoba zapravo želi ostvariti neke svoje druge ciljeve, materijalne i statusne, a ne potvrditi se kao djelatna jedinka društva, ili odbija rad, kada već ne mora – u situaciji u kojoj se nalazi – raditi. Rad, prema našem konceptu, nije izvor zadovoljstva u samoostvarenju, nego samo mogućnost "bijega" iz aktualne životne situacije. On se instru-

mentalizira samo na razini aktualne životne situacije. Pri uređivanju pojedinih čestica ove skale ponudili smo, oslanjajući se na izloženi koncept, čestice na kontinuumu od najopćenitije, "ne veseli me nikakav rad", do vrlo konkretne, "budući da ne moram, niti ne želim raditi".

Za potrebe ovog ispitivanja dizajnirali smo jednu novu skalu, skalu Otudjenja od vlastite tjelesnosti. Iz niza intervjuva koje smo tijekom proteklih pet godina vodili s prognanicima i izbjeglicama zaključili smo kako je odnos prema vlastitom tijelu, nakon teških iskustava i traumatizirajućih događaja, vrlo specifičan i na poseban način izražen odnos. Ovaj smo novi modalitet definirali kao situaciju u kojoj je vlastito tijelo postalo neprepoznatljiva vrednota. U teorijskom smislu u situaciji prvotnog strukturiranja izbjegličkog ili prognaničkog naselja, neposredno po dolasku iz područja u kojemu je život ugrožen, zbjeg kao cjelina i većina prognanika ili izbjeglica kao pojedinci djeluju više na energetskoj razini u težnji za realizacijom temeljnog motiva – sačuvati život. Tijekom vremena, diferencijacijom pojedinih elemenata strukture prognaničke grupe, nalazi se sve više i više "slobodne energije" i energijske su investicije niže (Knežević, 1997). Međutim, ostaci prisilnog ponašanja primjećuju se na psihološkom planu i u specifičnom odnosu prema tjelesnosti, bilo da se briga za, primjerice, vlastito zdravlje preuveličava, bilo – na drugom polu toga kontinuuma – sasvim zanemaruje. Usporedbe, sjećanja na vlastito tjelesno stanje prije progonstva, obično su na štetu recentne situacije. Čestice kojima smo pokušali "pokriti" ovu dimenziju odnose se na odnos prema zdravlju, percepciju toga odnosa u drugih ljudi koji dijele istu sudbinu, kao i uspoređivanje svojeg aktualnog stanja i stanja prije progonstva.

Kako je u instrument uvedena nova skala, ispitali smo pouzdanost takvog, novog instrumenta. Cronbachov r koeficijent u verziji instrumenta primijenjenog na skupini studenata iznosi 0,81, a u verziji primijenjenoj na prognanicima i izbjeglicama 0,86. Oba koeficijenta pokazuju, za ovu vrstu instrumenta, zadovoljavajuću razinu unutarnje konzistentnosti.

Svaka dimenzija "pokrivena" je s pet čestica. Ukupno je u instrumentu 30 čestica.

Skala je Likertova tipa, s vrijednostima od 1 do 5, pri čemu 1 znači najmanji stupanj slaganja s tvrdnjom, a 5 najviši stupanj. Rezultat na pojedinoj skali jednostavan je zbroj rezultata svih čestica te dimenzije podijeljenog s brojem čestica.

Instrument je primjenjivan grupno. Grupe su imale između 10 i 40 ispitanika.

Isti instrument, konstruiran za prognanike i izbjeglice, ponudili smo i studentima socijalnog rada, s time što je uputa za njih bila drukčija. Zamolili smo ih da skale ocijene prema tomu što oni misle o pojedinim područjima života prognanika i izbjeglica. Tražili smo, dakle, njihovu predodžbu osjećaja otudjenosti prognanika i izbjeglica.

ISPITANICI

Instrument smo primijenili u tri velika centra za smještaj prognanika i izbjeglica i na Studijskom centru za socijalni rad Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Prikupili smo podatke od 143 prognanika, 112 izbjeglica i 250 studenata studija za socijalni rad.

Skupine prognanika i izbjeglica izjednačene su prema spolu, dobi i obrazovanju. Razlikuju se prema aktualnom socijalnom statusu u dimenziji zanimanja. Naime, bitno veći broj ispitanika-prognanika uspio je steći umirovljenički status. Dok među izbjeglicama ima samo 9 umirovljenika (to su umirovljenici koji su stekli mirovinu prije izbijanja rata), među prognanicima je čak 21 umirovljenik. Činjenica da su na području "svoje" države dovela je do toga da su svoj socijalni status u toj dimenziji uspjeli riješiti mnogo povoljnije nego izbjeglice, te ih u toj dimenziji bitno razlikuje. Kako su podaci prikupljeni krajem 1995. godine, socijalna situacija u kolektivnim centrima već se značajno "stabilizirala". I među prognanicima, a i među izbjeglicama, svi oni koji su imali više unutarnjih snaga, našli su kvalitetnija životna rješenja za sebe i svoje obitelji. Tako su prognanici našli smještaj izvan kolektivnih centara, a izbjeglice s više osobnih potencijala najčešće su napustili kolektivne centre i potražili rješenja u mnogim zemljama Zapadne Europe, SAD-a ili Australije. Pretpostavljamo da je to onaj dio prognaničke i izbjegličke populacije koji bi na tragu Benjaminovih (Benjamin i sur., 1983) istraživanja imao razmjerno niže rezultate na skalama otuđenosti od onih koji su ostali u kolektivnim centrima (kada je riječ o prognanicima) ili u zemlji prvog prihvata (kada je riječ o izbjeglicama). Zbog toga je u mnogim dimenzijama izjednačena populacija izbjeglica i prognanika. Ono u čemu su bitno različiti jest vjeroispovijest. Većina naših ispitanika-prognanika su rimokatolici, a većina izbjeglica muslimani. Najveći dio izbjeglica, naših ispitanika, potječe iz područja zapadne Bosne, Prijedora, Banjaluke i Kozarca. I jedni i drugi uglavnom su urbana populacija; muškarci su većinom bili zaposleni kao radnici, a više od 50% žena bile su domaćice.

Studenti predstavljaju tipičnu populaciju našeg Studijskog centra za socijalni rad – to su mladi ljudi u dobi od 20 do 25 godina, sa završenom srednjom školom; većina je ženskog spola. Studenti su na različitim godinama studija: 72 ih je s prve godine, 51 s druge, 58 s treće, 66 su studenti četvrtе godine. Troje studenata nije u upitnike ubilježilo godinu svog studija.

REZULTATI I INTERPRETACIJA

a) Osjećaj otuđenosti prognanika i izbjeglica – samopercepcija

Međusobni odnosi pojedinih dimenzija pokazali su se zanimljivima i logičnima i na neki način potvrdili primijenjenu metodologiju. Najvišu korelaciju u dimen-

zijama – kada je riječ o skupini prognanika – našli smo između dimenzija "otuđenje rada" i "socijalna izolacija" (0,64 uz $P < 0,001$), a u izbjeglica između "otuđenja rada" i "nemoći" (0,63 uz $P < 0,001$). Razlika je smislena i, prema našem mišljenju, odražava statusnu razliku između prognanika i izbjeglica. Dok građani Republike Hrvatske nemogućnost rada povezuju sa svojim socijalnim položajem u društvu od kojeg očekuju ravnopravan tretman, izbjeglice nemogućnost rada povezuju sa zbiljom u kojoj svojom osobnom djelatnošću ne mogu postići željeni cilj jer za to postoje objektivne (zakonske) zapreke u državi prihvat. I u prognanika i u izbjeglica nalazimo visoku korelaciju između "socijalne izolacije" i "nemoći", što odražava njihov položaj u socijalnoj zbilji. Što je veći osjećaj socijalne izoliranosti, veći je i osjećaj da svojom vlastitom djelatnošću nije moguće dosegnuti neke pozitivne pomake u svom socijalnom položaju. Pritom treba istaknuti da je korelacija između tih dviju dimenzija viša u prognanika (0,58 uz $P < 0,001$) nego u izbjeglica (0,44 uz $P < 0,001$).

Tablica 1

Dimenzije otuđenosti prognanika i izbjeglica – samopercepcija prognanika i izbjeglica (srednje vrijednosti, standardne devijacije i t-vrijednosti)

dimenzija	izbjeglice		prognanici		t-vrijednosti
	Sred. vrijednost	St. dev.	Sred. vrijednost	St. dev.	
otuđenje tijela	3.42	1.16	3.84	1.01	2.94*
otuđenje rada	3.08	1.26	3.39	1.24	-1.87
besmislenost	2.98	0.85	2.91	0.96	0.59
socijalna izolacija	2.94	1.09	2.99	1.20	-0.33
anomija	2.77	1.15	3.28	1.22	-3.27*
nemoć	2.75	0.95	3.00	0.98	-1.99*

* $P < 0,05$

Kako je vidljivo iz tablice, i prognanici i izbjeglice na prva dva mjesta stavili su dvije iste dimenzije, i to "otuđenje tjelesnosti" i "otuđenje rada". Iako je osjećaj otuđenja vlastite tjelesnosti dimenzija u kojoj se pokazala statistički značajna razlika između prognanika i izbjeglica, činjenica da ih i jedna i druga grupa stavljaju na prvo mjesto po težini, govori o važnosti te dimenzije za obje skupine. Ako se moglo očekivati da će se otuđenje rada pojaviti kao vrlo značajno, jer je to jedna od najvidljivijih deprivacija u izbjegličkoj i prognaničkoj populaciji, ovako visok rezultat na skali Otuđenja vlastite tjelesnosti predstavljao je izvjesno iznenađenje. Ovakva ocjena te dimenzije predstavlja jasno i vrlo ozbiljno upozorenje o teškoćama situacije u kojoj se nalaze ljudi u kolektivnim centrima. Ono što možda donekle objašnjava ovakvu važnost dimenzije otuđenja od vlastite tjelesnosti jest koeficijent korelacije koji smo pronašli između te dimenzije i dimenzije otuđenja rada. Naime, i u skupini prognanika, ali i u skupini izbjeglica, dimenzija "otuđenje tjelesnosti" najviše je korelirana upravo s dimenzijom "otuđenja rada". U prognanika taj je koeficijent 0,42 uz $P < 0,001$,

a u izbjeglica čak i viši, iznosi 0,45, također uz $P < 0,001$. Ovako visoka povezanost govori, po našem mišljenju, o kulturnim konceptima povezanim s čovjekovom radnom aktivnošću, koji su očito u ovoj populaciji snažno povezani s tjelesnom aktivnošću. Ovakav zaključak djelomično potvrđuje i činjenica da u studentskoj populaciji ovakvu visoku povezanost "otuđenja tjelesnosti" i "otuđenja rada" nismo pronašli. Najviša korelacija "otuđenja tjelesnosti" pojavljuje se u odnosu prema dimenziji "nemoći", što govori o gotovo "mehaničkoj" vezi ovih dviju dimenzija u percepciji studentske populacije.

Razlike između skupina testirali smo t-testom. Između skupina izbjeglica i prognanika nismo našli značajnu statističku razliku u dimenzijama "besmislenosti", "otuđenja rada" i "socijalne izoliranosti". To znači da i izbjeglice i prognanici ta područja svoje izoliranosti osjećaju jednako ozbiljno.

Značajnu statističku razliku između skupina izbjeglica i prognanika nalazimo u dimenziji anomalije. Prognanici doživljavaju problem anomalije mnogo teže nego izbjeglice. Statistička razlika čini nam se smislenom jer je koncept anomalije – kako ga je donio Seeman i koji smo mi upotrijebili u našem istraživanju – "strukturalan" i ne odnosi se na osobu nego na socijalni sustav, u kojemu pojedinac osjeća da su norme izgubile svoju regulatornu snagu (Seeman, 1975:102). Kako je potpuno sigurno da su prognanici bolje integrirani u širi socijalni sustav nego izbjeglice, njihov je doživljaj anomalnosti toga sustava sigurno dublji i "opravdaniji". Dubina i širina socijalnog prostora izbjeglica često je definirana granicama izbjegličkog naselja u kojemu su smješteni. Kako je život u takvim naseljima zapravo reguliran tek skupom najjednostavnijih normi, pri čemu je većina onih "općih i najviših" nužno poštovana iz razloga temeljne egzistencije, ovakav se rezultat mogao očekivati. Izbjegličko naselje razmjerno je nisko diferencirano socijalna struktura. Najčešće je regulacijski dio sustava slabo povezan s ostalim dijelom strukture i obično podređen elementima sustava koji su smješteni izvan socijalne strukture naselja (riječ je o podređenosti organima države domaćina ili o nekoj međunarodnoj strukturi kao što je UNHCR). Vjerujemo da je upravo u tomu razlog što se anomalija u prognanika nalazi na trećem mjestu po važnosti, a u izbjeglica na petom. S druge strane, u nekim od izbjegličkih naselja u vrijeme kad smo provodili ispitivanje djelovale su neke strane nevladine organizacije "tvrde" islamske provenijencije, koje su nametale vrlo čvrste obrasce ponašanja na crti radikalnog islama. Kako su neke egzistencijalne potrebe izbjeglica (često čak i prehrana) bile uvjetovane poštovanjem ovog normativnog sustava, jasno je da je anomalnost bila manje značajna dimenzija u socijalnom životu ovih naselja.

Druga dimenzija kod koje smo pronašli značajnu statističku razliku između prognanika i izbjeglica jest "otuđenje od vlastite tjelesnosti". Za potrebe ovog ispitivanja tu smo dimenziju definirali kao situaciju u kojoj je vlastito tijelo postalo neprepoznatljiva vrijednost. Definicija je produkt naših brojnih susreta s prognanicima i izbjeglicama te nakon tih susreta snažnog osjećaja da vlastita tjelesnost u prognaničkoj ili izbjegličkoj situaciji postaje u najmanju ruku drukči-

je percipirana. Skupine izbjeglica i prognanika statistički se značajno razlikuju. Prognanici, očito, ovaj problem osjećaju jače no što je to slučaj s izbjeglicama. Jedno od mogućih objašnjenja jesu razlike u dva religijska koncepta. Nešto dublja integriranost svih područja čovjekova života u islamu i izvjesna dvojnost tijela i duha u katoličanstvu moguće je objašnjenje razlike koju smo dobili. Drugo objašnjenje, vjerojatno mnogo točnije, nalazi se u Seemanovoj diskusiji o različitosti rezultata koje su dobili pojedini ispitivači, u kojoj ističe problem malog broja čestica za pojedino područje i najčešće jednokratno ispitivanje (Seeman, 1975:102).

Ono što u našem ispitivanju posebno zadivljuje jest činjenica da su i prognanici i izbjeglice na prvo mjesto stavili osjećaj kako tijelo postaje strana vrijednost, kako smo to i mi konceptualizirali u našem ispitivanju. Naime, kako je vidljivo iz tablice, i u jednih i u drugih srednja vrijednost za ovu vrijednost je najviša. Moguće je, naravno, da je problem ponajprije u našem instrumentu. Međutim, to bi bilo previše lako i previše jednostavno objašnjenje. Tjelesnost se u našem instrumentu ne nudi "biološki" (ako je to uopće moguće na nekoj socijalnoj razini i u ispitivanju ovakvog tipa), nego kao jedan od načina komunikacije sa svojom najneposrednijom okolinom. Čini nam se, zapravo, da su prognanik i izbjeglica naglašavajući kako "su prije prognaništva bili u boljoj tjelesnoj kondiciji, ali to sada ionako više nije važno", kako glasi jedna od pet čestica u našem instrumentu, poslali poruku koja ne može biti jasnija.

Treća dimenzija u kojoj se skupine razlikuju jest dimenzija nemoći. Konceptualizirana je kao "nemogućnost da se vlastitom djelatnošću postignu željeni ciljevi", u skladu sa Seemanovom konceptualizacijom ove dimenzije i našim prijašnjim iskustvima s njom. Razlika je i ovdje, po svoj prilici, uvjetovana bitnom razlikom u položaju izbjeglice i prognanika. Višu srednju vrijednost pripisujemo činjenici da je mnogo veća razlika između aspiracija i realiteta u prognanika nego u izbjeglica. Prognanici s pravom očekuju mnogo veće mogućnosti u svojoj domovini, dok je izbjeglicama, u skladu sa stvarnošću njihova boravka u stranoj državi, poznat razmjerno uzak krug pravnih, zakonskih mogućnosti. Niz okolnosti vezanih uza status izbjeglica iz Bosne i Hercegovine u Republici Hrvatskoj pružio im je i mnogo više mogućnosti za rješavanje svojih problema nego što je to objektivno proizlazilo iz njihova pravnog statusa na teritoriju zemlje prihvata. Zbog toga nam se čini da izbjeglice lakše podnose osjećaj nemoći nego što je to slučaj s prognanicima.

Naš ponešto naivan zaključak da činjenica "vlastite države" u kojoj se nalaze prognanici možda prognanicima situaciju čini lakšom pokazao se netočnim – ukoliko su rezultati našeg ispitivanja točni. Štoviše, situacija je upravo obratna. Činjenica da se nalaze u "svojoj državi" očito još više otežava subjektivni osjećaj otuđenosti. Pri tomu očito nije nevažno da težim ocjenjuju upravo anomičnost. Osjećaj da neke norme nemaju onu snagu koju bi po njihovu mišljenju trebale imati sigurno odražava vrlo jasnu poruku koju prognanici šalju svom socijalnom okruženju o težini situacije u kojoj se nalaze i o onomu što za njih

u tom okruženju nije učinjeno. Da, međutim, i okruženje u svezi s time ima izvjestan "osjećaj krivnje", govori nam i činjenica da je percepcija anomičnosti, a u svezi s položajem prognanika, u studenata još ozbiljnija, i to ozbiljnija u mjeri u kojoj to konstituira već i statističku različitost veličina. Ako su studenti, unatoč svojoj povećanoj senzibilnosti za nesretne ljude, ipak neki predstavnicis društva koje okružuje prognanike i izbjeglice, onda oni odražavaju i neki "kolektivni osjećaj krivnje" spram situacije u kojoj se prognanici i izbjeglice nalaze.

Razlike u spolu ne odražavaju se na osjećaj otuđenosti. Nismo našli značajne statističke razlike u osjećajima otuđenosti između skupine muškaraca i žena. U studentskoj populaciji ovu razliku nismo testirali jer je udio mladića tako nizak da je ta analiza metodološki neopravdana.

b) Kako studenti percipiraju osjećaj otuđenosti prognanika i izbjeglica

Razlike između studenata, s jedne strane, i prognanika i izbjeglica, s druge, velike su i nalazimo ih na svim dimenzijama.

Prvo što je uočljivo iz naše tablice jest hijerarhija pojedinih dimenzija otuđenosti. I u prognanika i u izbjeglica dimenzija "otuđenje vlasite tjelesnosti" nalazi se na prvom mjestu, a studenti percipiraju kako je "otuđenje rada" prva dimenzija u rangju.

Druga uočljiva razlika u rangju jest ona između dimenzija "besmislenosti" i "nemoći". I prognanici i izbjeglice dimenziju su "nemoći" ocijenili mnogo "blažom" od studentske percepcije te dimenzije. Rang ovih dimenzija u prognanika i izbjeglica na neki način odražava veću socijalnu zrelost ove skupine. Naime, dimenzija "besmislenosti" koncipirana je, na tragu Seemanova koncepta, kao teškoća osobe da utvrdi najvažnije vrednote prema kojima treba usmjeriti svoje ponašanje. Nije, dakle, jasan sustav i rang vrijednosti prema kojemu treba usmjeriti svoje djelovanje kako bi se postigli željeni učinci. Kod dimenzije "nemoći" osoba ima osjećaj da svojom osobnom djelatnošću ne može postići željeni cilj. Sa šireg, društvenog motrišta vjerojatno je mnogo ozbiljniji osjećaj "besmislenosti" nego "nemoći", što su i prognanici i izbjeglice iskazali.

Sljedeću nam interpretaciju nalaže oprez. Činjenica je, ipak, da prognanici i izbjeglice, s jedne strane, i studenti, s druge, u izvjesnoj mjeri procjenjuju različite koncepte. Jedni, naime, govore o svom doživljaju vlastite situacije, a drugi o svojoj predodžbi te situacije.

Razlike u skalnim vrijednostima između studenata, s jedne strane, i prognanika i izbjeglica, s druge, u rasponu su od nešto manje od polovice (0,42) do gotovo jedan i pol (1,38). Statistički značajnu razliku nalazimo i između studenata i prognanika te studenata i izbjeglica, kako nam pokazuju tablice 1 i 2. Oni, dakle, osjećaj otuđenosti izbjeglica i prognanika ocjenjuju statistički značajno većim no što to ocjenjuju izbjeglice i prognanici sami.

Tablica 2

Dimenzije otuđenosti prognanika i izbjeglica, samopercepcija prognanika i percepcija studenata socijalnog rada (srednje vrijednosti, standardne devijacije i t-vrijednosti)

dimenzija	prognanici		studenti		t-vrijednosti
	Sred. vrijednost	St. dev.	Sred. vrijednost	St. dev.	
otuđenje tijela	3.84	1.01	4.34	0.66	-5.25*
otuđenje rada	3.39	1.24	4.51	0.71	-9.61*
besmislenost	2.91	0.96	3.36	0.83	-4.68*
socijalna izolacija	2.99	1.20	4.16	0.78	-10.36*
anomija	3.28	1.22	4.03	0.81	-6.41*
nemoć	3.00	0.98	4.27	0.63	-13.64*

* P<0,001

Studenti socijalnog rada vjerojatno su, prema definiciji te struke, senzibilniji kada je riječ o osobnim i socijalnim teškoćama pojedinca ili nekih socijalnih grupa. Ispitujući hijerarhiju radnih vrijednosti studenata socijalnog rada našli smo da se vrijednost altruizma nalazi u hijerarhiji na značajno višem mjestu no u "općoj" studentskoj populaciji Sveučilišta u Zagrebu, što je rezultat koji se može očekivati s obzirom na izbor struke (Knežević, 1996).

Drugo moguće objašnjenje jesu razlike u dobi između naših ispitanika. Dok se raspon dobi u prognanika i izbjeglica kreće od 17 do 60 godina, skupina studenata u toj je dimenziji gotovo potpuno homogena. No čini nam se malo vjerojatnim da bi samo ta vrijabla dovela do tako velikog raspona.

Tablica 3

Dimenzije otuđenosti prognanika i izbjeglica, samopercepcija izbjeglica i percepcija studenata socijalnog rada (srednje vrijednosti, standardne devijacije i t-vrijednosti)

dimenzija	izbjeglice		studenti		t-vrijednosti
	Sred. vrijednost	St. dev.	Sred. vrijednost	St. dev.	
otuđenje tijela	3.42	1.16	4.34	0.66	-7.51*
otuđenje rada	3.08	1.26	4.51	0.71	-10.81*
besmislenost	2.98	0.85	3.36	0.83	-3.96*
socijalna izolacija	2.94	1.09	4.16	0.78	-10.23*
anomija	2.77	1.15	4.03	0.81	-10.13*
nemoć	2.75	0.95	4.27	0.63	-15.10*

* P<0,001

Nešto veće razlike koje nalazimo između studenata i izbjeglica te studenata i prognanika vjerojatno svoj korijen imaju u općoj altruističkoj orijentaciji naših

studentata i percepciji izbjegličke situacije u svezi s takvom orijentacijom. Pristom studenti najvjerojatnije ne uzimaju u obzir činjenicu "boljeg realiteta" nego što bi se moglo očekivati u zemlji prihvata. Drugo je moguće objašnjenje u kulturnim razlikama. Studentska su populacija pretežito Hrvati, a izbjeglička pretežito Muslimani. Vjerojatno je da razlike u kulturnim, a posebno religijskim konceptima igraju neku ulogu.

Još nam se nešto čini posebno važnim u interpretaciji našeg nalaza. Ponajprije, tu je neka opća važnost izbjeglica i prognanika koja se konstituira kroz politički sustav. Zemlja u kojoj su u ne tako davnim trenucima izbjeglice i prognanici činili i do 15% populacije sasvim sigurno mora na nekoj općoj razini povećati osjetljivost za taj problem. Naši studenti nisu mogli ne biti pod takvim utjecajem. Ta je osjetljivost "opća" i u većoj je mjeri povezana s nekim "višim" i "općim" socijalnim, ali i državnim ciljevima i interesima nego s konkretnom, pojedinačnom egzistencijom prognanika i izbjeglice. U povijesno pamćenje na osobnoj razini sasvim su se sigurno duboko urezale slike kolona prognanih iz Vukovara. I takvo je sjećanje vjerojatno puno utjecajnije na stvaranje neke osobne slike o prognaniku i izbjeglici nego "profesionalni" uvid koji mladi stručnjak može imati (treba napomenuti da je velik broj studenata Studija za socijalni rad sudjelovao u različitim oblicima pomoći prognanicima i izbjeglicama, od samog početka rata u Hrvatskoj). No unatoč osobnom iskustvu koje su studenti stjecali radeći s prognanicima i izbjeglicama, neka "opća" percepcija teškoća, a time i alijeniranosti te populacije, ostavila je snažan dojam na studente. Tako je objašnjena činjenica da među studentima gotovo da nema statistički značajnih razlika povezanih s njihovim studentskim iskustvom. Jedinu statistički značajnu razliku nalazimo na dimenziji "besmislenosti", i to između studenata prve i završne godine studija. Studenti četvrte godine tu dimenziju procjenjuju statistički značajno ozbiljnijom nego studenti prve godine. Ako se prisjetimo definicije dimenzije "besmislenosti" upotrijebljene za potrebe ovog ispitivanja a koju smo već ponudili, onda je ova razlika logična i na neki način odražava proces osobnog i intelektualnog sazrijevanja. U cjelini, ipak, studenti svih godina studija na isti način doživljavaju otuđenost prognanika i izbjeglica, bez obzira na to što su studenti starijih godina imali neposredne susrete s njima, kako kroz različite humanitarne projekte u kojima su sudjelovali tako i tijekom studentske prakse.

U komentaru želimo spomenuti još nešto što ne proizlazi neposredno iz našeg istraživanja, jer mu to niti nije bio cilj, ali nam se čini ozbiljnim problemom i zanimljivim predmetom nekog drugog ispitivanja. U Hrvatskoj je, prema podacima ECTF-a (European Community Task Force) u 1994. godini bilo 110 različitih projekata psihosocijalne pomoći. U tim je projektima bilo angažirano 1055 profesionalaca, 714 poluprofesionalaca i 480 volontera. Uz to, za 24 različite organizacije ne navode se podaci o broju djelatnika. Od tih 110 organizacija 33 su međunarodne nevladine organizacije, 61 nacionalna (u izvještaju stoji oznaka "local"), 8 je hrvatskih vladinih organizacija, 2 pripadaju talijanskim vladinim organizacijama, dok je 6 agencije UN-a (Agger, 1994). Vrlo je vjerojatno

da je znatan broj takvih projekata u vrijeme prikupljanja podataka autorici bio nepoznat, pa je stvarni broj i veći. Tako se zatvara začarani krug u kojemu neka potreba otvara proces njezina zadovoljavanja, ali istodobno i njezina novog stvaranja, kako bi se zadovoljile potrebe "pomagačke industrije". Pri tomu su svakako dotaknuti ne samo najneposredniji dijelovi sustava nego se mijenjaju i mnoga gledišta. Traumatizam dovodi do potrebe za traumatiziranima. Neki "opći" stavovi i "osjećaji", mnogi od njih "uvezeni" i djelatnošću stranih humanitarnih organizacija, koji odražavaju ne samo objektivnu situaciju u kojoj se prognanici i izbjeglice nalaze nego i ideju o tomu u kakvoj bi se situaciji "trebali nalaziti" kako bi zadovoljili potrebe "pomagačke industrije", postali su dijelom percepcije stanja prognanika i izbjeglica. Mnoge strane humanitarne i "humanitarne" organizacije održavale su niz oblika različitih edukacija i "edukacija", u koje je bilo uključeno mnogo mladih ljudi, među kojima i velik broj naših studenata. Tako je iz institucija "humanitarne industrije" preneseno niz ideja, koje su se najčešće jako dobro uklapale u doista iskrenu potrebu mladih ljudi da teškoće prognanika i izbjeglica misle i osjećaju na human i altruističan način. I u ovom procesu, između ostalog, vidimo jedan od mogućih razloga za tako veliku razliku između osjećaja otuđenosti koji u svojim odgovorima izražavaju prognanici i izbjeglice i onog što studenti misle da bi taj osjećaj morao biti.

LITERATURA:

- Agger, I. (1994): *Psycho-Social Projects for Victims of War in Croatia and Bosnia-Herzegovina*, Zagreb, European Community Task Force.
- Benjamin, R., Van Tran, H., Benjamin, E. M. (1983): Alienation Among Vietnamese Students in the United States, *Free Inquiry in Creative Sociology*, 11(1):32-34.
- Bromwich, D. (1991): Alienation and Belonging to Humanity, *Social Research*, 58(1):139-157.
- Bun, C. K. (1990): Indochinese Refugees in Limbo 15 Years After, *Southeast Asian Journal of Social Science*, 18(1):1-31.
- Fozzard, S. (1987): *The Closed Camps*, Oxford, Refugee Studies Programme, unpublished manuscript.
- Knežević, M. (1996): *Radne vrijednosti studenata socijalnog rada*, Zagreb, Studijski centar socijalnog rada, radni dokument.
- Knežević, M. (1989): Zatvor i otuđenje, *Penološke teme*, (1-2):15-27.
- Knežević, M. (1989a): *Odtujitev in poskus realizacije procesa resocijalizacije obsojenih oseb*, Ljubljana, FSPN.
- Knežević, M. (1997): *Some Indicators of the Development of the Social Group Structure Within a Settlement for Displaced People*, u tisku.
- Layder, D. (1994): *Understanding Social Theory*, London, Sage Publications.
- Neal, A. G., & Groat, H. T. (1974): Social Class Correlates and Change in Levels of Alienation: a Longitudinal Study, *The Sociological Quarterly*, 15:548-558.
- Nicassio, M. P. (1983): Psychosocial Correlates of Alienation, Study of a Sample of Indochinese Refugees, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 14(3):337-351.

Seeman, M. (1975): Alienation Studies, *Annual Review of Sociology*, 1:91-123.

Seeman, M. (1983): Alienation Motifs in Contemporary Theorizing: The Hidden Continuity of the Classic Themes, *Social Psychology Quarterly*, 46(3):171-184.

Waldron, S. R. (1987): Blaming the Refugees, *Refugees Issues*, 3(3):1-7.

EXPERIENCING ALIENATION IN REFUGEES AND DISPLACED PERSONS: SELF-PERCEPTION AND PERCEPTION OF SOCIAL WORK STUDENTS

Mladen Knežević

Faculty of Law, Zagreb

Alienation is by definition congruent to the status of refugees and displaced persons. Almost in all areas of individual and social life, refugees and displaced persons live a life deprived of its basic dimensions. However, it seems that the perception of the difficulty and complexity of the refugee's and displaced person's situation is far more serious in those who observe this situation from the outside, who are not directly involved. Examining the feeling of alienation of refugees and displaced persons as well as the perception of their alienation by social work students, we have found that the students assess this population's alienation far more seriously than the population itself. Seeman's questionnaire was used and completed with the newly constructed scale "Alienation of proper corporeality". In all modalities, social work students assess the alienation of refugees and displaced persons significantly more seriously than the refugees and displaced persons themselves.

DAS GEFÜHL DER ALIENIERUNG BEI FLÜCHTLINGEN UND VERTRIEBENEN: SELBSTPERZEPTION UND PERZEPTION AUS DER SICHT VON STUDENTEN DER SOZIALARBEIT

Mladen Knežević

Fakultät der Rechte, Zagreb

Alienierung ist, gemäß ihrer Definition, der Lage von Vertriebenen und Flüchtlingen immanent. Das Leben von Vertriebenen und Flüchtlingen ist in fast allen persönlichen und sozialen Lebensbereichen seiner Grunddimensionen depriviert. Es scheint jedoch, dass der Ernst und die Komplexität der Flüchtlingssituation als viel schwerwiegender perzipiert wird von denjenigen, die diese Situation nur beobachten, ohne unmittelbar an ihr beteiligt zu sein. Mit der Untersuchung des Alienierungsgefühls bei den Flüchtlingen und Vertriebenen als auch der Einschätzung der Alienierung aus der Sicht von Studenten/-innen der Sozialarbeit haben wir festgestellt, dass die Alienierung dieser Population viel schwerer von den Studenten als von der betroffenen Population selbst eingeschätzt worden ist. Es wurde der Seeman-Alienierungsfragebogen angewandt, der um eine neukonstruierte Skala zur Ermittlung der Alienierung der eigenen Körperlichkeit erweitert wurde. Ungeachtet des Untersuchungsaspekts steht fest, dass die Alienierung der Vertriebenen und Flüchtlinge von den Studenten/-innen der Sozialarbeit als wesentlich schwerer eingeschätzt wird als von den Betroffenen selbst.